

Тематична рубрика:

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.94; 316.6

Гарькавець С. О.

д. психол. наук, професор, професор кафедри психології та соціології
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
м. Київ

Волченко Л. П.

к. психол. наук, доцент кафедри психології та соціології
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
м. Київ

**ЕМОЦІЯ ОБРАЗИ ТА ФЕНОМЕН СПРАВЕДЛИВОСТІ –
КОГНІТИВНІ РЕФЛЕКСІЇ**

**THE EMOTION OF OFFENSE AND THE PHENOMENON OF JUSTICE –
COGNITIVE REFLECTIONS**

У статті розглядається проблема феномену справедливості крізь призму індивідуальних образ. Зазначено, що образа є емоційною реакцією індивіда на порушений баланс умов, щодо задоволення його потреби у самоповазі, самоствердженні, самореалізації, саморозвитку. З'ясовано, що феномен справедливості стає відчутним, коли люди поводять себе стосовно інших у процесі розподілу ресурсів, використання процедури щодо прийняття рішень, ставлення один до одного, дотримання соціальних норм або їхнього порушення. Визначено, що образа виступає у ролі емоційного регулятора порушеного балансу справедливості й у купі з іншими емоціями генерує дії, що спрямовані на її поновлення.

Емпірично з'ясовано, що індивіди інсталюють образи через несправедливе ставлення до них з боку інших (зневага, приниження, знецінювання, ігнорування, осоромлення тощо), несправедливого позбавлення можливості задовольнити особисті інтереси або отримати певні ресурси (перешкоджання, позбавлення автономії, утискання тощо). Встановлено, що найбільш амплітудними є образи, що стосуються порушеної справедливості в особистісному вимірі. Такі образи супроводжуються емоціями гніву, обурення, огиди, презирства, сорому та страху. Порушена справедливість щодо інтересів і переваг, переважно, фарбує образу емоційними проявами засмучення, дратівливості та розчарування.

Зазначено, що образи, які відбивають порушення справедливості щодо інтересів і переваг, виявляють більшу керованість, ніж образи, що стосуються порушеної справедливості в особистісному вимірі, а тому вони зумовлюють значно більшу спроможність ображеного шукати примирення та прощення кривднику у майбутньому.

Ключові слова: емоції, когнітивні рефлексії, образа, особистісний вимір, справедливість.

This article examines the phenomenon of justice through the lens of individual offenses. It's noted that offense is an emotional reaction of an individual to a disrupted balance of conditions related to the satisfaction of their needs for self-respect, self-affirmation, self-actualization, and self-development. It has been established that the phenomenon of justice becomes tangible when people interact with others in the process of resource distribution, decision-making procedures, interpersonal relations, and adherence to or violation of social norms.

It has been determined that offense acts as an emotional regulator of the disturbed balance of justice and, together with other emotions, generates actions aimed at restoring it.

Empirical findings show that individuals internalize offenses due to unjust treatment by others (such as disregard, humiliation, devaluation, neglect, or

shaming) or unfair deprivation of opportunities to fulfill personal interests or obtain certain resources (such as obstruction, restriction of autonomy, or oppression). It has been established that the most intense offenses are those related to disrupted justice on a personal level. Such offenses are accompanied by emotions of anger, indignation, disgust, contempt, shame, and fear. Offenses related to justice violations concerning interests and privileges are predominantly associated with emotional manifestations of sadness, irritation, and disappointment.

It's noted that offenses reflecting violations of justice in the realm of interests and privileges tend to be more manageable than offenses concerning personal justice violations. As a result, they contribute to a significantly greater ability of the offended individual to seek reconciliation and forgiveness for the offender in the future.

Keywords: emotions, interests, victimization, offense, personal dimension, privileges, justice.

Постановка проблеми. Натеper ми перебуваємо у суцільному різноманітті понять та феноменів, що іноді виглядають такими, що вражають своєю силою спотворювати наявну дійсність. Особливо це стосується феномену справедливості. Наприклад, останнього часу набуло поширення поняття «справедливого миру», що українська влада пропонує прийняти світовій спільності як альтернативу загарбницькій війні російської федерації. Або, дехто заявляє про можливість побудови «справедливого суспільства», якого ще ніхто не бачив, але існує багато ідей щодо реалізації таких ілюзорних проєктів.

Проте, феномен справедливості завжди пов'язаний з проявами емоційної сфери свідомості людей, як негативними, так й позитивними. Наприклад, на індивідуальному рівні ми кожного разу випробовуємо образу, коли відчуваємо, що порушена справедливості стосовно нас та радіємо від того, що вона знову поновлена. Можливо навіть казати про еманацию образи

порушеним відчуття справедливості. Тобто, емоція образи, що поєднана з феноменом справедливості інсталюється на рівні обумовлення, регуляції та утискання. Проте, як ми вважаємо, існує потреба подальшого вивчення таких проявів, когнітивної рефлексії такого поєднання, оскільки зазначені зв'язки на емпіричному рівні ще валідно не доведені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Справедливість як феномен та суспільна категорія з давніх часів приваблювала увагу дослідників (Геракліт, Сократ, Платон, Аристотель, Конфуцій, А. Аврелій, Т. Аквінський, Т. Гоббс, Ж-Ж Руссо, Дж. Лок, Г. Гегель та ін.) [2; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 13]. Наприклад, А. Аврелій поділяв думку Платона, згідно якої справедливість є благом, що функціонально «надає кожному те, що йому належить» [1, с. 325]. Т. Аквінський походив із постулатів Аристотеля, що існує два види справедливості: розподільча (надання благ у відповідності з заслугами кожного) та зрівняльна (вирівнювання нерівності, з урахуванням обставин і життєвої ситуації). А на рівні держави виразом справедливості є існуючі закони [1].

Разом із цим, у Т. Гоббса справедливість виступала мірою взятих громадянами на себе зобов'язань [13]. Ж-Ж. Руссо справедливість розглядав як необхідну умову суспільного договору [9]. Дж. Лок вважав, що справедливість є способом захисту власності [7].

Проте, й натеper ми ще не маємо загальноприйнятого визначення цього людського феномену. В етимологічному сенсі поняття «справедливість» відбивається від слова «право» (з латин. «*justitia*» – справедливість та «*jus*» – право) та є його похідним. На думку І. В. Сумченко латинські терміни «*justice*» або «*justitia*», із спільним коренем «*jus*» тлумачиться як об'єднання людей за допомогою адекватного ставлення один до одного. А один й той же самий корінь «*jus*», що є у терміні «*justice*», в англійській мові означає «інтегруватися» або «об'єднуватися» [11]. Тобто, справедливість можна розуміти як регулятор взаємодії певного об'єднання людей, які адекватно ставляться один до одного.

Поряд із цим, справедливість часто розглядають як тотожність доброзичливості, милосердя, щедрості, чесності тощо. Наприклад, американський філософ Дж. Роулз зазначав, що «особистість несправедлива настільки, наскільки її характер та схильності зумовлюють її до таких дій» [15, с. 65].

На думку науковця, справедливість ґрунтується на двох принципах:

1) кожна людина, яка приймає участь у діяльності будь з якого суспільних інститутів або знаходиться у сфері його впливі, має право на найбільшу свободу, що сумісна з аналогічною свободою інших;

2) соціальна та економічна нерівності припускаються тільки у тому випадку, коли очікується, що вони будуть корисні для всіх та за умови, що суспільне положення й ті посади, з якими вони пов'язані, або з яких вони походять, є досяжними для всіх членів суспільства.

Ці принципи реалізуються у вигляді трьох ідей: свободи, рівності та винагороди за діяльність заради загального блага.

Разом із цим, Роулз розглядав поняття справедливості як чесність [15]. А, як відомо чесність є однією з головних чеснот людини. Проте, для науковця чесність у контексті порівняння її з проявами справедливості, це є віддзеркаленням загальної системи моралі, що превалює у суспільних практиках (інститутах). Проте, на що варто звернути увагу, так це на те, що для Роулза людина, моральні судження якої завжди співпадають з її інтересами, може бути запідозрена в абсолютній аморальності, не чесності, а отже є такою, що вчиняє несправедливо.

У дослідження американських вчених з Каліфорнійського університету було з'ясовано, що реакції на справедливість «вмонтовані» у мозок людей і це узгоджується з уявленнями про те, що справедливе ставлення задовольняє їхні базові потреби [12].

Справедливість або несправедливість стають явними кожного разу, коли люди поводять себе стосовно інших у процесі розподілу ресурсів,

використання процедури щодо прийняття рішень, ставлення один до одного, дотримання соціальних норм та їхнього порушення тощо.

Справедливість виникає у різних сферах людського буття та відіграє значну роль у спричиненні та вирішенні різних міжособистісних, групових і соціальних конфліктів. Вона є одним із способів незалежного дослідження правди та людських чеснот. Так, у залі суду ми спостерігаємо процес щодо справедливого винесення судового рішення, а в експериментальній лабораторії щодо підтвердження або спростування висунутих гіпотез або наявних концептуальних положень щодо певного явища або проявів різної вимірності (фізичної, хімічної, фізіологічної, психічної тощо).

Натепер існують кілька загальних теоретичних підходів щодо вивчення феномену справедливості. Так, згідно функціонального підходу (Lind, Tyler) норми справедливості виступають необхідними для соціальних груп стримуючим чинником, що дозволяє індивіду ототожнювати себе з соціальною групою, не випробовуючи страху перед негативними наслідками такої ідентифікації для його особистості [4].

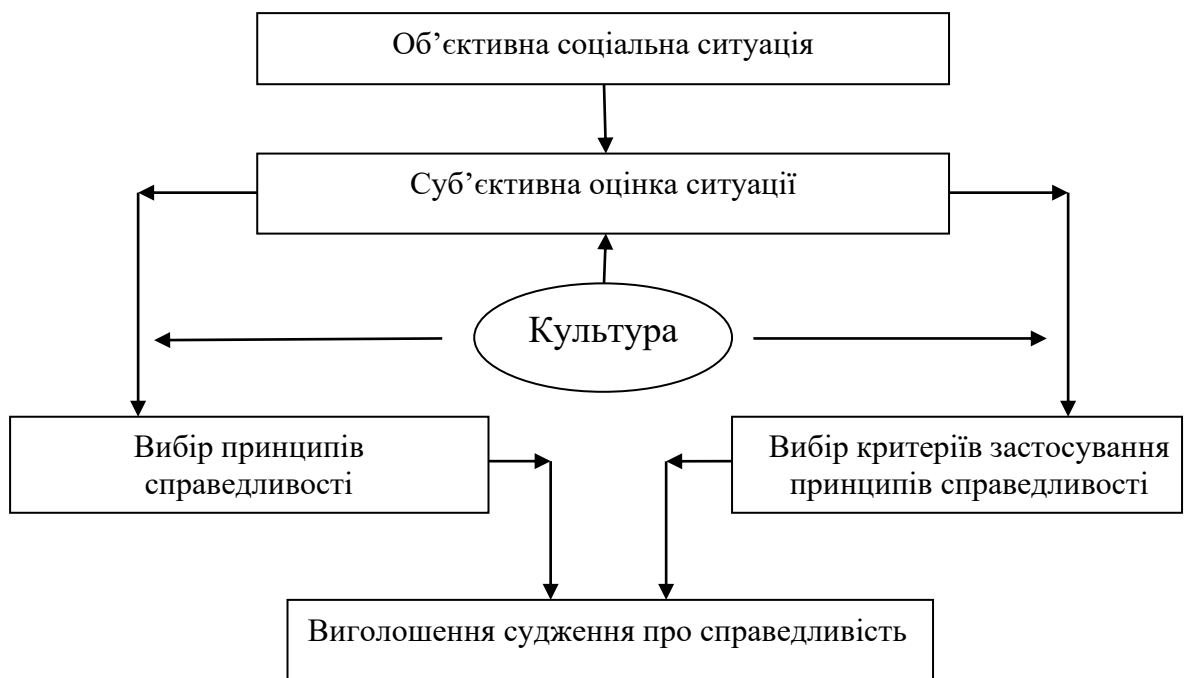
Партикулярна концепція справедливості (Dien, Wheeler) стверджує про вирішальну роль культури у тому, що люди вважають справедливим або не справедливим. Так зазначається, що індивідуалістичні культури (Західний Світ) у більшій мірі, ніж колективістські (Світ Сходу), схильні розглядати принципи справедливості як універсальні та використовувати їх незалежно від границь групи, до якої вони належать [14].

Показова у цьому сенсі двоступенева модель щодо розуміння справедливості, яка розводить абстрактні принципи справедливості та установки, що зв'язують ці принципи з певними соціальними ситуаціями (див. рис. 1).

Індивіди діють на підставі оцінки соціальної ситуації, що дозволяє їм визначати існуючі принципи справедливості. Загальні принципи справедливості є у всіх спільнотах, але критерії їхнього застосування відрізняються на підставі парціальних критеріїв. Саме певний тип

соціокультурного простору впливає на інтерпретацію соціальної ситуації, на вибір принципів справедливості та на критерії їхнього застосування.

Виокремлюється три основних види справедливості: справедливість розподілу, процесуальну справедливість та караючу справедливість [4]. Перший вид справедливості пов'язаний з розподілом результатів праці, за який всі працівники повинні отримувати стільки, скільки вони вклали в її результати. Другий – це справедливість процедури прийняття рішень. Третій – передбачає справедливе визначення покарання, що заслуговує порушник діючих соціальних норм.

**Рис. 1. Двоступенева модель розуміння справедливості
(за Matsumoto, Juang, 2004)**

Разом із цим, у ситуації, у якій натепер знаходяться Україна та російські загарбники важко визначити те, що може їх об'єднувати у досягненні справедливого миру. Ми, взагалі вважаємо, що справедливість як об'єктивний феномен не існує, а те, що ми видаємо за справедливість є екстраполяцією суб'єктивного розуміння того, що з нею пов'язано. Наприклад, чесність, порозуміння або довіра.

На суб'єктивному рівні люди розуміють справедливе як таке, що не порушує їхні права, честь, гідність та можливості самореалізації. Але, така справедливість закінчується там, де вона зіштовхується з справедливістю іншого. Таке саме відбувається й з соціальними групами, але з більшою амплітудою прояву. Тож, якщо казати про досягнення справедливості у відношеннях України та росії, ми повинні визнати, що її не може бути, оскільки дуже різні інтереси переслідуються й кожна з сторін розуміє справедливий результат війни по-своєму. При цьому, росія порушила низку міжнародних законів і вважає, що з її боку це було справедливо. У той час Україна намагається дотримуватися таких законів, але не може поновити справедливість у будь-який законний спосіб, оскільки російська навала виявилася абсолютно безмежною. Злочини, що вчиняють російські військові та військово-політичне керівництво російської федерації вражають світову спільноту своїм відвертим цинізмом та абсолютною жорстокістю.

Звісно, що там де діє право сильного, справедливим виявляється все, що ґрунтується на насиллі. Тож, щоб встановити справедливий мир, позиції України та росії повинні бути приблизно однаковими. За таких умов, навіть втрати не будуть сприйматися як поразка або порушення «справедливого компромісу». Кожна з сторін повинна чимось поступитися, щоб дійти згоди та поновити стан миру.

Проте, у реальній площині ми спостерігає драматичні події, коли насильник продовжує зневажати жертву, а дехто зі сторонніх спостерігачів вважає, що мир може бути поновлений за рахунок втрат саме жертви. Й це може розглядатися як справедливе, оскільки в іншому випадку жертва понесе ще більші втрати.

Якщо розглядати такі події на рівні когнітивних проявів, без емоційного фарбування, то виявляється, що це цілком логічно. Ослаблена жертва, яка все більше втрачає спроможність до супротиву, врешті-решт буде приречена до абсолютної поразки. Насильник має можливості поновлення власних ресурсів, а отже його тиск буде тільки посилюватися.

Разом із цим, когнітивна рефлексія того, що відбувається, не може бути цілком позбавлена афективного сприйняття. А, отже емоції часто не сприяють розумінню того, що насправді відбувається й тим паче, що може статися, якщо приймати емоційно пофарбовані рішення.

Отже, справедливість, з одного боку, розглядається як функціональний критерій визначення обов'язкового та потрібного (основні принципи справедливості кодифікуються у якості обов'язкових норм у всіх спільнотах), а з іншого, як прояв Іп-культури, що притаманна певним суспільствам. Проте, ми пропонує подивитися на феномен справедливості саме крізь призму проявів людських образ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ствердно, емоція образи поєднана з феноменом справедливості на рівні обумовлення, регуляції та утискання. При цьому образу ми розглядаємо, як складний, багатоаспектний феномен, із різноманітним форм її проявів, що безпосередньо залежать від функціонального стану людини, її емоційного настрою, загального рівня культури та ступеню її соціальної зрілості [3]. Найбільш схильними до образ є діти та люди похилого віку, а сама образа може бути щирою або вдаваною, слугувати інструментом маніпуляції іншими. Взагалі, образа – це емоційна реакція соціально незрілих індивідів, які мають високий рівень інфантильності та схильних до підвищеної невротизації.

З'ясовано, що образа «вбирає» у себе всі інші негативні емоції (гнів, обурення, огиду, презирство, сорому та провини). А, відчуття порушеної справедливості супроводжується саме сплеском негативних емоційних проявів, що зв'язані в один вузол. Але, ми наголошуємо на тому, що саме образа з'являється першою та «витягує на поверхню» інші емоційні прояви.

Образа не тільки є похідною порушеної справедливості, а виявляється певним регулятором того, наскільки для суб'єкта факт її порушення є релевантним. Наприклад, на міжособистісному рівні нещирість партнера може викликати у нас слабкі прояви образи, що не супроводжуються гнівом

або обуренням. Проте, якщо ми стикаємося зі зрадою, образа «тягне за собою» не тільки ці емоції, а й огиду та презирство.

Під час емпіричного вивчення проявів образи у представників із різних соціальних груп (за віковим і гендерним розподілом) ми з'ясували, що випробувані пояснювали власні інсталяції образ через нібито несправедливе ставлення до них з боку інших, несправедливого позбавлення можливості задовольнити особисті інтереси або отримати певні ресурси [3].

Наприклад, приниження, знецінювання, ігнорування були основними причинами образ жінок. Зневага, приниження, осоромлення, критика – образи чоловіків. Позбавлення можливості мати певну речі або автономії – образи підлітків та юнаків. Результати емпіричних вимірів представлено у табл. 1.

Таблиця 1

Результати емпіричних вимірів щодо прояву образ випробуваних на порушену уявну справедливість (r_s)

Інсталяції образи на порушену уявну справедливість	Групи випробуваних (N=187)			
	Жінки	Чоловіки	Підлітки	Юнаки
Особистісний вимір				
Зневажання	0,137**	0,237*	0,211*	0,147**
Знецінення	0,267*	0,123**	0,211*	0,063
Ігнорування	0,143**	-0,118	-0,021	0,103
Осоромлення	0,139**	0,112	0,219*	0,203*
Виміри інтересів і переваг				
Матеріальний статус	0,169*	0,264*	0,121**	0,133**
Соціальний статус	0,181*	0,222*	0,101	0,117
Соціальні ролі	0,123**	0,212**	-	-
Професійні компетентності	0,156*	0,264*	-	-
Демографічний вимір				
Вік	0,212*	-0,057	0,117	0,109
Стать	0,237*	0,097	0,190*	0,176*
Професія	0,143*	0,168*	-	-
Етнічна приналежність	0,107	0,119**	-	-

Примітка: * $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$

Проте, власно амплітуда проявів образ та емоцій, що їх супроводжують, значно залежать від психологічних властивостей та якостей індивідів. Наприклад, від темпераменту та акцентованих рис характеру особистості [3].

Показовим є те, що найбільш амплітудними є образи, що стосуються порушеної справедливості в особистісному вимірі. Саме вони «тягнуть» за собою весь пул негативних емоцій – гнів, обурення, огиду, презирство, сором і страх. Порушена справедливість щодо інтересів і переваг, переважно, фарбує образу такими емоціями, як засмучення, дратівливість та розчарування.

Якщо розглядати прояви образ у площині драматичних подій сьогодення, то ми можемо визначити такі їхні інваріанти. Серед тих громадян України, які сприймають військову агресію росії як особисте кривдження, образа має найбільшу амплітуду прояву, що супроводжується сильними емоціями гніву, обурення, презирства та огиди. Саме сприйняття агресії на рівні порушеної справедливості в особистісному вимірі робить це можливим. Разом із цим, сприйняття російської агресії на рівні порушеної справедливості щодо зневажання міжнародного права та державного суверенітету фокусує образу як емоційний центр розчарування, дратівливості та засмучення.

Варто зазначити, що основним маркером, за допомогою якого можна з'ясувати такі прояви образ є питання: «Чи можливе прощення росіян за розв'язану ними війну проти українців?». Респонденти, які сприймають військову агресію росії проти України як особисте кривдження, у 100% відповідають – «Ні». У той же час, респонденти, які сприймають війну як порушену справедливість щодо інтересів і переваг, у 68,7% відповідають «Так». А з певними застереженнями (наприклад, через кілька років або через одне покоління) їхня кількість зростає майже до 80%.

Отже, емоція образи виступає своєрідним психологічним маркером феномену справедливості, а тому поновлення останньої є неможливим, якщо образа залишається актуальною, а шлях до примирення та прощення непройденим.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Ми розглядаємо прояви індивідуальних образ як емоційні маркери або реакції на порушений баланс умов, щодо задоволення індивідами потреби у самоповазі, самоствердженні, самореалізації тощо. Справедливість – це феномен суб'єктивної вимірності, відчуття індивідом певного балансу щодо власної спроможності повноцінного існування. На груповому та суспільному рівнях справедливість віддзеркалюється в нормах, законах, регламентах тощо, що спрямовані на узгодження суб'єктивних справедливостей їхніх членів, з метою встановлення певної гармонії їхнього існування. За умови її порушення, виникає емоція образи та неприємне її відчуття, що стає причиною конфліктів різної амплітуди складності.

Найбільш амплітудні образи це ті, що стосуються порушеної справедливості в особистісному вимірі, що супроводжуються такими негативними емоціями, як гнів, обурення, огида, презирство, сором і страх. Образи, що відбивають порушення справедливості щодо інтересів і переваг, які супроводжуються емоціями засмучення, дратівливості та розчарування виявляють більшу керованість, що зумовлює спроможність ображеного шукати примирення та прощення кривдника у майбутньому. Проте, останнє ще потребує свого додаткового вивчення та емпіричного з'ясування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики». Київ: Основи, 2003.
2. Аристотель. Нікомахова етика / пер. з давньогр. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.

3. Гарькавець С. О., Яковенко С. І. Методики дослідження образи: науково-методичний посібник з «Психодіагностики». Сєверодонецьк: Вид-во «Петіт», 2017. 68 с.
4. Гьофе О. Справедливість і субсидарність. К.: Альтерпрес, 2004. 194 с.
5. Гегель Г. В. Феноменологія духу. Київ: Основи, 2004.
6. Костіна Т., Булах І. Поняття справедливості та його значення для гендерної психології // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. Вип. 12 (57). 2020. С. 65-78.
7. Лок Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. К.: Наш Формат, 2020. 312 с.
8. Платон. Держава. Київ : Либідь, 2000.
9. Русо Ж-Ж. Вибрані твори. Бібліотека класичної світової наукової думки. Харків: Фоліо, 2018. 603 с.
10. Сидоренко І. Історичні інтерпретації принципу справедливості. Культура і сучасність, 2014. № 5. С. 8-12.
11. Сумченко І. В. Філософські концепції справедливості: особливості інтерпретації. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2012. № 4 (2). С. 212-218.
12. Gollwitzer M., van Prooijen JW. Psychology of Justice. In: Sabbagh C., Schmitt M. (eds). Hand of Social Justice Theory and Research. NY.: Springer New York LLC, 2016. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-3216-0_4
13. Hobbes Th. Leviathan. Oxford University Press, Penguin, 2017. 688 p.
14. Matsumoto D., Juang L. Culture and psychology (3rd ed.). Wadsworth / Thomson Learning, 2004. 532 p.
15. Rawls J. A. Theory of Justice. Cambridge: Mass, 1971. 366 p.